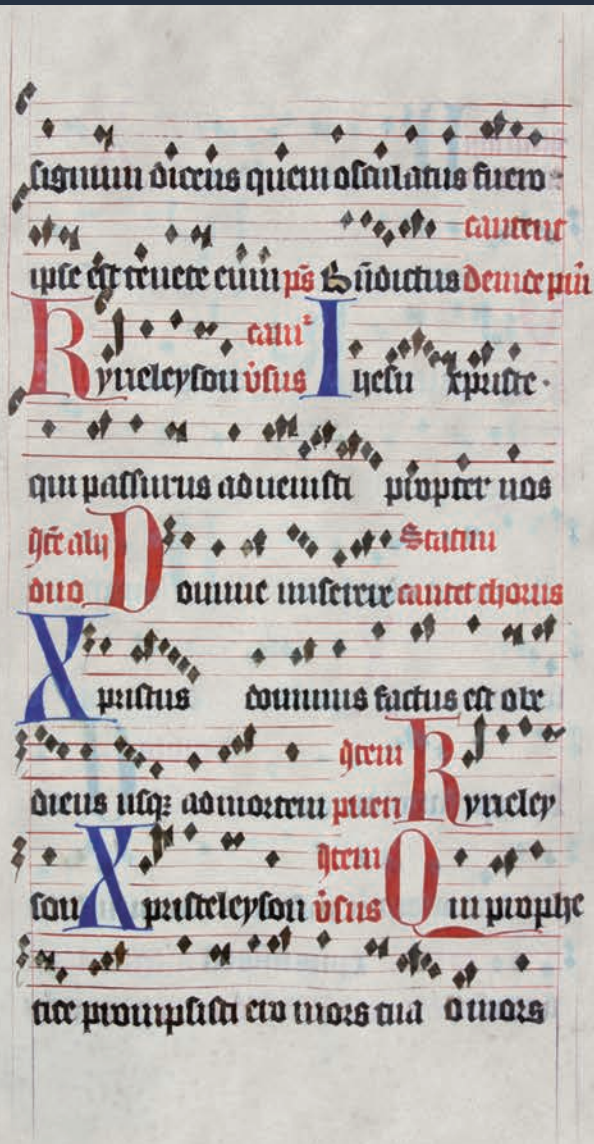

Anita Pyrek-Nackiewicz

REKONSTRUKCJA *OFFICIUM TENEBRARUM*
W KATEDRZE WAWELSKIEJ W XV WIEKU
NA PODSTAWIE RĘKOPISÓW ZACHOWANYCH
W ARCHIWUM KAPITULNYM

REKONSTRUKCJA
OFFICIUM TENEBRARUM
W KATEDRZE WAWELSKIEJ
W XV WIEKU

Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej

tel. + 48 572 293 827

www.aibkkk.pl

Wawel 3, 31-001 Kraków

TOM 18

redaktorzy serii: ks. JACEK URBAN, ks. WOJCIECH BARAN

Anita Pyrek-Nackiewicz

REKONSTRUKCJA
OFFICIUM TENEBRARUM
W KATEDRZE WAWELSKIEJ
W XV WIEKU
NA PODSTAWIE RĘKOPISÓW ZACHOWANYCH
W ARCHIWUM KAPITULNYM

Kraków 2024

© Copyright by Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej
and Anita Pyrek-Nąckiewicz, 2024

Recenzent
prof. dr hab. Marta Kierska-Witczak

Redaktor prowadząca
Agnieszka Ziemińska

Projekt okładki
Lesław Sławiński

ISBN 978-83-8368-038-5 (druk)
ISBN 978-83-8368-050-7 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383680507>

Na okładce wykorzystano fotografie manuskryptów Ms 47 *Antiphonarium de tempore* oraz
Ms 59 *Passionale et Lamentationes* ze zbiorów Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej

Publikacja sfinansowana przez fundację Collegium Voytylianum w Krakowie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Przedmowa.....	7
Wstęp.....	9
CZĘŚĆ I	
ROZDZIAŁ I. Kontekst historyczno-liturgiczny	
1.1. <i>Officium Divinum</i> przed soborem trydenckim.....	20
1.2. Śpiew jako integralna część oficjum.....	30
1.2.1. Śpiew gregoriański, jego modalność i sposób zapisywania.....	30
1.2.2. Formy występujące w oficjum.....	33
1.2.3. Księgi liturgiczne.....	36
1.2.4. Sposób i miejsce wykonywania oficjum.....	37
1.3. Struktura <i>Matutinum</i> i laudesów.....	39
1.4. <i>Officium Tenebrarum</i> w liturgii Wielkiego Tygodnia.....	43
ROZDZIAŁ II. <i>Officium Tenebrarum</i> w katedrze wawelskiej w XV wieku	
2.1. Oficjum w katedrze wawelskiej przed soborem trydenckim.....	51
2.2. Notacja muzyczna w rękopisach zachowanych w AKKK.....	59
2.3. Kryterium wyboru źródeł.....	65
2.4. Źródła.....	67
2.4.1. AKKK Ms 47 <i>Antiphonarium de tempore</i> (1423-1449).....	67
2.4.2. AKKK Ms 53 <i>Antiphonarium de tempore et de sanctis</i>	68
2.4.3. AKKK Ms 58 <i>Passionale</i> (1489).....	69
2.4.4. AKKK Ms 59 <i>Passionale et Lamentationes</i> (1430-1440).....	70
2.4.5. AKKK Ms 241 <i>Cantionale Cracoviense</i> (1447-1456).....	71
2.4.6. AKKK RARA III 2657 (1507 i 1508) <i>Liber horarum canonicarum secundum veram rubricam sive notulum ecclesiae Cracoviensis (Breviarium Cracoviense)</i>	72
2.5. Struktura <i>Officium Tenebrarum</i> w katedrze wawelskiej.....	73
2.6. Przebieg liturgii.....	84
2.6.1. Wielki Czwartek – <i>Feria Quinta in Coena Domini</i>	85
2.6.2. Wielki Piątek – <i>Feria Sexta in Parasceve</i>	92
2.6.3. Wielka Sobota – <i>Sabbato Sancto in Vigilia Sanctae Paschae</i>	93
Podsumowanie.....	101

CZĘŚĆ II

1. UWAGI DO TRANSKRYPCJI.....	107
2. TRANSKRYPCJA.....	109
<i>Feria Quinta: In Coena Domini</i>	111
<i>In Primo Nocturno</i>	111
<i>In Secundo Nocturno</i>	126
<i>In Tertio Nocturno</i>	132
<i>Tropos</i>	144
<i>Feria Sexta: In Parasceve</i>	150
<i>In Primo Nocturno</i>	150
<i>In Secundo Nocturno</i>	161
<i>In Tertio Nocturno</i>	167
<i>Sabbato Sancto: In Vigilia Paschae</i>	179
<i>In Primo Nocturno</i>	179
<i>In Secundo Nocturno</i>	202
<i>In Tertio Nocturno</i>	207
3. TŁUMACZENIA	219
Wykaz skrótów	265
Bibliografia	267
Spis fotografii	272
Spis tabel.....	273
Spis rysunków	274
Summary.....	275
Indeks osobowy.....	277
Aneks	

Przedmowa

Książka autorstwa dr Anity Pyrek-Nąckiewicz*, którą oddajemy czytelnikowi do rąk, wprowadza nas w świat liturgiczno-muzyczny średniowiecznej katedry wawelskiej. Melodie, które w niej brzmiały przez stulecia, stanowią o lokalnej krakowskiej tradycji, gdzie „lokalny” nie oznacza zaściankowy i nie ma zabarwienia pejoratywnego – wręcz przeciwnie! Średniowieczne rękopisy, które były przedmiotem badań dr Pyrek-Nąckiewicz, świadczą o ich głębokim związku z tradycją Kościoła powszechnego, zachowują jednocześnie swój wyjątkowy lokalny rys, właściwy każdej żywej wspólnocie wiary.

Oto powód, dla którego warto sięgać po stare rękopisy. Kodeksy zawierające śpiew liturgiczny (tak można nazwać ogólnie wszystkie późnośredniowieczne tradycje, które wywodzą się ze śpiewu gregoriańskiego) nie zostały zapisane z powodów tylko muzycznych. Świadczą o tym błędy, które się w nich pojawiają i które nie zostały nigdy poprawione. Średniowieczni kantorzy (głównie kanonicy kapitulni) śpiewali zebrani wokół wielkich rozłożonych na chórowym pulpicie ksiąg, nie śpiewali jednak dokładnie tego, co było w nich zawarte (może też z powodu odległości od kodeksu); melodie przechowywane były raczej w pamięci. Celem rękopisów nie była wyłącznie transmisja melodii, chodziło o coś znacznie ważniejszego niż precyzyjne interwały, liczbę nut w melizmacie itd. Należało zapisać te śpiewane modlitwy, aby przetrwały wieki i nie zostały zapomniane, by nie umknęły po cichu wraz z odejściem tych, którzy je przez całe swoje życie wykonywali podczas *Officium Divinum*. Repertuar ten świadczy o życiu tego konkretnego miejsca, tych konkretnych ludzi i ich wierze.

Muzyka nie istnieje w kodeksach, nawet w tych najpiękniejszych i najprecyzyjniejszych; muzyka istnieje, kiedy jest śpiewana, w przeciwnym wypadku jest martwa. Z tego właśnie powodu dr Pyrek-Nąckiewicz podjęła próbę rekonstrukcji melodii *Officium Tenebrarum*, jednego z najbardziej rozbudowanych oficjów w średniowieczu,

* Książka została napisana na podstawie rozprawy doktorskiej powstałej w 2023 roku w Instytucie Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem ks. prof. dr hab. Roberta Tyrały oraz dr hab. Susi Ferfoglii, prof. UPJPII.

w wersji, która mogła brzmieć w Katedrze na Wawelu podczas trzech dni Triduum Sacrum w XV wieku.

Śpiew liturgiczny – dotyczy to zarówno mszy świętej, jak i liturgii godzin – nie jest tylko muzyką, jest w pierwszej kolejności i przede wszystkim MODLITWĄ. Dlatego po dogłębnym przebadaniu (potrzebnym nam, współczesnym, którzy nie egzystują już w kontekście powstania tych melodii) należy zostawić troskę o (techniczną) poprawność i otworzyć serce na modlitwę. Autentyczność tych melodii nie leży bowiem w ich poprawnym wykonaniu i dążeniu, by za wszelką cenę powrócić do tego, co było. Melodie te i słowa zabrzmiały prawdziwie wówczas, gdy ich wykonanie będzie wyrażać prawdę wiary i umożliwi w tę wiarę wejść – dziś.

Takiej właśnie autentyczności serdecznie życzę wszystkim, którzy sięgną po transkrypcje zawarte w tym opracowaniu i będą je chcieli wykonać z pożytkiem dla siebie i publiczności.

Susi Ferfaglia
Kraków, 25 kwietnia 2024

Wstęp

Celem pracy jest przedstawienie rekonstrukcji śpiewów *Officium Tenebrarum* sprawowanego w katedrze wawelskiej przed soborem trydenckim na podstawie źródeł zachowanych w Archiwum Kapituły Katedralnej na Wawelu. Rezultatem mają być opis przebiegu Ciemnych Jutrznii celebrowanych tam w XV wieku oraz sporządzenie swego rodzaju śpiewnika w notacji muzycznej czytelnej dla współczesnego wykonawcy¹ i zawierającego pełny repertuar wykonywany podczas liturgii.

Officium Tenebrarum, czyli Ciemne Jutrznie², to dwie godziny kanoniczne: *Matutinum* i *Laudes*, sprawowane przez trzy noce *Triduum Sacrum* (w Wielki Czwartek, Wielki Piątek i Wielką Sobotę). Tradycja ich celebrowania sięga wczesnego średniowiecza i była powszechna w Kościele zachodnim. Przez kolejne stulecia w różnych regionach, także na ziemiach polskich, kształtowały się lokalne zwyczaje związane z ich odprawianiem. Do uniwersalnego repertuaru gregoriańskiego zaczęto dodawać elementy

¹ Wzorowanej na *Editio Vaticana*.

² Podejmując próby opisywania *Officium Tenebrarum*, spotykamy dwa problemy związane z nazewnictwem w języku polskim. Pierwszym jest przypisanie polskiej nazwy „jutrznia” do dwóch godzin kanonicznych, w zależności od tego, czy odnosi się do czasu sprzed soboru watykańskiego II czy po nim. Przed reformą nazwa „jutrznia” oznaczała *Matutinum* – czyli nabożeństwo nocne, wywodzące się ze starożytnych wigilii. Samo łacińskie słowo *matutinum* oznacza ‘poranek, jutrzienkę’, stąd polskie dosłowne określenie „jutrznia”. Po nabożeństwie nocnym, a przed prymą, następowała kolejna godzina – *Laudes*. Po reformie soborowej nazwa *Matutinum* została zmieniona na *Officium Lectionis*, czyli Godzina Czytań, ponieważ godzina ta straciła swój związek ze świtem i może być odmawiana o dowolnej porze. Polską nazwę „jutrznia” przypisano natomiast do laudesów, które pozostały nabożeństwem odprawianym o poranku. Drugi problem stanowi tradycyjne polskie określenie Ciemna Jutrznia, ponieważ w tym szczególnym przypadku ma ono szersze znaczenie: obejmuje zarówno *Matutinum*, jak i *Laudes*, a także mieści w sobie wszystkie charakterystyczne zwyczaje związane tylko z oficjum tych szczególnych dni. Chociaż dosłowny łaciński odpowiednik nazwy Ciemna Jutrznia to *Matutinum Tenebrarum*, to określenie *Officium Tenebrarum* wydaje się w tym przypadku bardziej zasadne, ponieważ obejmuje całość obrzędu. W niniejszej pracy nazwa Ciemne Jutrznie stosowana jest więc wymiennie z *Officium Tenebrarum*, a jutrznia – jako określenie godziny kanonicznej (w znaczeniu sprzed soboru watykańskiego II) – z nazwą *Matutinum*.

będące przejawami rodzimej twórczości – szczególnie interesujące z punktu widzenia dzisiejszego badacza. Większość tych zwyczajów straciła swoje miejsce w liturgii wraz z nadejściem reform soboru trydenckiego.

Muzyka liturgiczna pochodząca z przedtrydenckich źródeł zachowanych na ziemiach polskich jest stosunkowo mało znana. Szczególnie widoczny jest brak kompleksowych opracowań dotyczących średniowiecznych źródeł muzyczno-liturgicznych z ośrodka krakowskiego. Wybrane zagadnienia, opisywane przede wszystkim przez muzykologów, rzadko były zwieńczone ich wykonaniem, a muzyka jest przecież tą dziedziną sztuki, do której poznania sam opis nie jest wystarczający. Wykonawstwo średniowiecznej muzyki liturgicznej jest w Polsce bardzo mało rozpowszechnione, ponieważ wymaga połączenia wiedzy teoretycznej z zakresu historii liturgii oraz średniowiecznej paleografii muzycznej z profesjonalnym przygotowaniem wokalnym. Nielicznych realizacji podejmowali się śpiewacy często bez wiedzy i świadomości na temat tego repertuaru, operujący techniką śpiewu zupełnie nieprzystającą do stylu muzyki liturgicznej (np. techniką śpiewu operowego). Do wyjątków należą badacze-śpiewacy, podejmujący się zarówno badań, jak i wykonania śpiewów zawartych w polskich rękopisach. Zaliczyć do nich można działającą w Szwajcarii Agnieszkę Budzińską-Bennet z zespołem Peregrina³, Bartosza Izbickiego i zespół Jerycho⁴, Michała Sławeckiego i prowadzone przez niego zespoły Mulierum Schola Gregoriana Clamaverunt Iusti oraz Schola Gregoriana Stephani Wyszyński, Sławomira Witkowskiego i zespół Schola Cantorum Minorum Chosoviensis, a także działającą w Krakowie Susi Ferfoglię z zespołem Flores Rosarum⁵, do którego należy również autorka niniejszej pracy. Osobiste doświadczenia, wynikające z wykonywania repertuaru zawartego w polskich średniowiecznych rękopisach liturgiczno-muzycznych, przełożyły się na chęć zaprezentowania części tej zapomnianej tradycji i przygotowania edycji materiału umożliwiającej współczesnym śpiewakom wykonanie opisywanego repertuaru.

Officium Tenebrarum sprawowane w katedrze wawelskiej przed soborem trydenckim nie było do tej pory obiektem kompleksowych badań. Przedmiot zainteresowania stanowił do tej pory ich element – Lamentacje Jeremiasza, wykonywane w ramach czytań lekcji pierwszych nokturnów *Matutinum*. Zostały one opisane przez Jakuba Kubięca w pracy *Lamentacje chorałowe w krakowskich rękopisach liturgicznych*

³ Nagranie płyty *Filia praeclara* (DivoX – CDX-70603, 2008), z muzyką klarysek polskich z XIII i XIV wieku, oraz płyty *Sacer Nidus* (Raumklang – RK 3106, 2012), ze śpiewami średniowiecznymi (XI-XV wiek) związanymi ze św. Wojciechem.

⁴ Nagranie płyty *Oficjum i msza o Janie Jaluźniku. Historia Iohannis Eleemosinarii*, na podstawie transkrypcji J. Kubięca (*Musica in Ecclesia Cathedrali Cracoviensi Audita*, t. 4, 2016).

⁵ Nagranie płyty *Venite, exultemus Domino* (DUX 1242, 2016), ze śpiewami zawartymi w antyfonarzu ss. benedyktynek ze Staniątek, wykonanie śpiewów na podstawie polskich rękopisów, m.in. przechowywanych w AKKK (Ms 51-53, Ms 4).

XII-XVIII wieku (1999). Kubieniec wspomina również o śpiewach parlamentacyjnych⁶ wykonywanych w katedrze zamiast niektórych lamentacji. O utworach tych pisał wcześniej Wojciech Danielski w artykule *Agendy i Kancjonały Katedry Krakowskiej na Wawelu* (1977), nazywając je, niesłusznie, tropami do lamentacji. Nie tylko Ciemne Jutrznie nie zostały do tej pory opisane – brakuje wciąż kompleksowych opracowań na temat oficjum sprawowanego w katedrze wawelskiej przed soborem trydenckim. Stan ten ulega jednak systematycznej poprawie w ostatnich latach, głównie za sprawą prac wspomnianego już J. Kubieńca. W 2018 roku ukazała się jego publikacja w ramach serii *Corpus Antiphonalium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae*. Praca zawiera spis śpiewów oficjum *Temporale* według tradycji krakowskiej opartej przede wszystkim na rękopisach średniowiecznych zachowanych w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu. Śpiewom nadano numery w międzynarodowej bazie śpiewów CANTUS Database⁷. Kubieniec dowodzi, że repertuar krakowskiego oficjum przeszedł na przełomie XIII i XIV wieku istotne zmiany, co znajduje potwierdzenie w zachowanych księgach liturgicznych. Do jego badań odnosi się włoski muzykolog i kodykolog Gionata Brusa. W swoim artykule opublikowanym w 2022 roku w czasopiśmie „Pro Musica Sacra” przedstawia analizę *Liber Ordinarius* AKKK Ms 51 z przełomu XII i XIII wieku i potwierdza tezę Kubieńca o dwóch tradycjach krakowskiego oficjum. Brusa przedstawia również uwagi na temat obecności w manuskrypcie oficjum o św. Lambertcie⁸. Transkrypcję lamentacji i parlamentacji przedstawiała również autorka niniejszej pracy w trzech artykułach publikowanych w czasopiśmie „Pro Musica Sacra” (2016, 2017, 2018) oraz w monografii *Lamentacje Jeremiaszowe w XV-wiecznych rękopisach Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (AKKK 58, 59, 241) – rekonstrukcja* (2019)⁹.

We wcześniejszych latach, z repertuaru związanego z liturgią godzin, opisywane były głównie oficja rymowane o świętych. Do istotnych publikacji zaliczyć należy pracę Kazimierza Szymonika: *Oficjum rymowane o św. Stanisławie: „Dies adest celebris” i hymn „Gaude Mater Polonia” w polskich antyfonarzach przedtrydenckich. Studium*

⁶ Termin stosowany przez J. Kubieńca na określenie utworów z tekstem niebiblijnym nawiązującym do lamentacji wykonywanych zamiast nich, zob. J. Kubieniec, *Lamentacje chorałowe w krakowskich rękopisach liturgicznych XII-XVIII wieku*, „Muzyka” 1999, nr 1.

⁷ Zob. <http://cantus.ispan.pl/> – 23 X 2022.

⁸ Zob. G. Brusa, *Some remarks about the “Liber Ordinarius” ms. 51 in the Library of the Krakow Cathedral Chapter*, „Pro Musica Sacra” 2022, s. 125-161.

⁹ A. Pyrek-Nąckiewicz, *Lamentacje Jeremiasza z Passionale (AKKK 58,1489) z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu*, „Pro Musica Sacra” 2016, nr 14, s. 213-240; e a d e m, *Dialog De misericordia z Cationale Cracoviense (AKKK 241, 1447–1456) z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu*, „Pro Musica Sacra” 2017, nr 15, s. 271-283; e a d e m, *Śpiew Vere, vere hodierna dies z rękopisu AKKK 241 (1447–1456) Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu*, „Pro Musica Sacra” 2018, nr 16, s. 217-227 oraz monografia: e a d e m, *Lamentacje Jeremiaszowe w XV-wiecznych rękopisach Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (AKKK 58, 59, 241) – rekonstrukcja*, Kraków 2019.

muzykologiczne (1996) oraz nową edycję tego oficjum wraz z transkrypcją (w notacji punktowej na pięciolinii), sporządzoną przez J. Kubieńca na podstawie antyfonarza AKKK Ms 52: *Wincenty z Kielczy, Oficjum o św. Stanisławie* (2015). Kubieniec przygotował również transkrypcje dwóch innych oficjów, także znajdujących się w tym samym antyfonarzu: *Oficjum i Msza o św. Janie Jalmużniku* (2015) oraz *Oficjum o św. Wacławie Gloriose Dei martyr* (2017)¹⁰.

Obszerne badania nad średniowiecznym repertuarem liturgicznym znajdującym się w polskich źródłach, w tym nad repertuarem zawartym w rękopisach z AKKK, prowadził Jerzy Pikulik (1928-2015). Wśród jego licznych publikacji znalazły się: *Indeks sekwencji w polskich rękopisach muzycznych* (1974), *Śpiewy Alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w polskich gradualach przedtrydenckich* (1984), *Śpiewy Alleluia De sanctis w polskich rękopisach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne* (1995), *Święty Wojciech w polskiej muzyce średniowiecznej* (1996), *Polskie gradualy średniowieczne* (2001). Część publikacji zawiera transkrypcje śpiewów (w notacji punktowej na pięciolinii). Śpiewy *ordinarium missae* opisywali również Tadeusz Maciejewski w pracy *Kyrieale w Polsce do XVII wieku. Katalog śpiewów mszalnych* (1976) oraz Alicja Jończyk: *Ordinarium missae najstarszych diecezjalnych gradualów krakowskich i jego znaczenie dla kultury muzycznej w Polsce* (2015). Niezwykle cenne są publikacje Barbary Miodońskiej: *Iluminacje krakowskich rękopisów z I połowy XV w. Archiwum Kapituły metropolitalnej na Wawelu* (1967) oraz *Małopolskie malarstwo książkowe. 1320-1540* (1993). Choć autorka skupia się w nich przede wszystkim na malarstwie kodeksowym, dostarcza również niezwykle cennych informacji o samych rękopisach i działalności katedralnego skryptorium, uaktualniając część błędnych zapisów z katalogu Ignacego Polkowskiego. Szymon Fedorowicz prowadził badania nad księgami nie muzycznymi, ale związanymi z liturgią katedry wawelskiej. Rezultatem badań są m.in. publikacje: *Kolektarz wawelski sprzed 1526 roku. Świadek liturgii Kościoła krakowskiego w XV, XVI i XVII wieku* (2007), *Średniowieczne lekcjonarze w zbiorach wawelskich* (2008), *Agendy Katedry Wawelskiej* (2008), *Liturgia biskupia Wielkiego Czwartku w wawelskich ceremoniałach z XVI w.* (2009), *Ołomuniecki pontyfikał na Wawelu* (2009). Na szczególną uwagę zasługuje również organizowana w Tyńcu cyklicznie od 2020 roku Międzynarodowa Konferencja *Ad Fontes*¹¹, której integralną częścią, oprócz wykładów, są koncerty prezentujące muzykę z omawianych źródeł. Edycja konferencji z 2022 roku poświęcona była w całości rękopisowi *Missale Plenarium* AKKK Ms 3¹². Część repertuaru

¹⁰ Trzy wymienione oficja zostały nagrane przez zespół Jerycho i dołączone do wspomnianej publikacji.

¹¹ Organizowana przez Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie (Podyplomowe Studia z Monodii Liturgicznej), Fundację Chronić Dobro działającą przy opactwie tynieckim oraz Tyniecki Ośrodek Śpiewu Gregoriańskiego.

¹² Zob. *Ad Fontes Cathedralis Cracoviensis – recepcja rękopisu Missale plenarium AKKK Ms 3. Materiały pokonferencyjne*, red. S. Ferfoglia, Kraków 2022.

(sekwencje) z tego manuskryptu została poddana transkrypcji (w notacji kwadratowej na czterolini) przez J. Kubieńca i wykonana na zakończenie konferencji przez zespół Flores Rosarum¹³.

Niniejsza praca ma więc za zadanie przedstawić całościowo zagadnienie do tej pory nieopisywane w literaturze, nie jest to jednak jedynym celem autorki. Szczególnym dążeniem było zaprezentowanie wyników badań w takiej formie, aby umożliwić wykonanie opisywanego repertuaru. Stąd decyzja o przygotowaniu pełnej współczesnej edycji śpiewów (wraz z komentarzami z rubryk) odczytanych lub odtworzonych na podstawie materiałów źródłowych.

Repertuar Ciemnych Jutrzni sprawowanych w katedrze wawelskiej przed soborem trydenckim rozproszony jest po różnych księgach liturgicznych, związanych z funkcją pełnioną przez wykonawców i miejscem, w którym oni się znajdowali. Aby zrekonstruować to nabożeństwo, należało odnaleźć owe księgi, odtworzyć kolejność poszczególnych części, a także uzupełnić śpiewy, które zapisane są tylko w części¹⁴. Jako główny materiał źródłowy wykorzystano księgi znajdujące się w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu, w którym przechowywane są niezwykle istotne dla polskiej kultury zabytki, w tym także cenne zbiory muzyczne. Składa się na nie ok. 800 rękopisów muzycznych, kilkadziesiąt starodruków i ponad 200 druków muzycznych z XIX i XX wieku. Znajdują się wśród nich utwory wykonywane przez Kapelę Rorantystów oraz dzieła wybitnych kompozytorów i kapelmistrzów kapeli królewskiej Bartłomieja Pękiela oraz Grzegorza Gerwazego Gorczyckiego. Dzieła te doczekały się licznych opracowań naukowych i transkrypcji, które umożliwiają ich wykonywanie. Zostały także w ostatnich latach zdigitalizowane i udostępnione w internecie, co zdecydowanie ułatwia podejmowanie dalszych studiów¹⁵. Stan badań nad repertuarem zawartym w średniowiecznych rękopisach wygląda jednak znacznie gorzej, co wynika w dużej mierze z braku aktualnego katalogu rękopisów oraz pełnego dostępu do źródeł w archiwum kapitulnym.

Pomimo swojego znaczenia dla dziejów polskiej kultury zbiór średniowiecznych rękopisów znajdujących się w archiwum kapitulnym nie został do tej pory kompleksowo opracowany. Obowiązujące obecnie sygnatury kodeksów nadał ks. Ignacy Polkowski – archiwariusz katedralny w latach 1878-1888. Polkowski doprowadził do opracowania

¹³ Koncert *Przedstawienie niektórych sekwencji z Missale Plenarium Ms 3*, żeński zespół wokalny Flores Rosarum, dyr. Susi Ferfaglia, Tyniec 8 X 2022. Repertuar został wykonany przez zespół również podczas koncertu *Eya recolamus – Sequenzen des 14. Jahrhunderts aus Kraukau* (Festiwal Via Mediaeval), Wormacja 30 IX 2022.

¹⁴ Psalmi i kantyki były powszechnie znane, zapisywano więc tylko ich pierwsze słowa – incipity i kilka dźwięków oznaczających ton psalmowy i rodzaj zakończenia – dyferencję.

¹⁵ W 2019 roku została podpisana umowa pomiędzy Narodowym Instytutem Fryderyka Chopina a Archiwum i Biblioteką Krakowskiej Kapituły Katedralnej oraz Uniwersytetem Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, obejmująca digitalizację, katalogowanie i udostępnienie w sieci internetowej zbiorów muzycznych AKKK. Zob. <https://polish.musicsources.pl/pl>.

i wydania katalogu rękopisów (1884) i inkunabułów kapitulnych¹⁶. W 1940 roku kilka najcenniejszych kodeksów zostało skradzionych z archiwum przez Niemców, a w 1942 cały zbiór archiwum i biblioteki został przewieziony bez należytego zabezpieczenia do Pałacu Biskupiego w Krakowie¹⁷. Po wojnie udało się odzyskać większość rękopisów, w zbiorze znalazły się również księgi nieujęte w poprzednim spisie. Istniała więc potrzeba sporządzenia inwentaryzacji zbioru i stworzenia nowego katalogu. Żadna z podejmowanych prób¹⁸ nie została jednak ukończona, więc do czasów obecnych podstawowym źródłem informacji o średniowiecznych księgach jest wciąż katalog Polkowskiego. Do informacji zawartych w dziewiętnastowiecznym inwentarzu należy jednak zawsze podchodzić z dystansem. Stan wiedzy na temat poszczególnych rękopisów znacznie się poszerzył, a wiele informacji zostało zweryfikowanych i uzupełnionych. Istnieje więc potrzeba stworzenia nowego katalogu, zawierającego aktualne opisy, zgodne z najnowszym stanem wiedzy.

Sporym utrudnieniem w prowadzeniu badań jest również brak dostępu do źródeł w formie faksymile lub w ogólnodostępnej digitalizacji¹⁹. Przeprowadzanie kwerendy w archiwum jest możliwe tylko w wyznaczonym czasie działalności czytelnicy, która w ostatnich latach pozostawała z różnych powodów zamknięta (m.in. ze względu na ograniczenia pandemiczne). Część rękopisów nie jest w ogóle udostępniana²⁰ z uwagi na swoje rozmiary, ograniczenia lokalowe archiwum lub zły stan zachowania manuskryptu. Kodeksy, które w ostatnich latach poddawane były konserwacji, zostały sfotografowane, a dostęp do fotografii również możliwy jest na miejscu, jest to jednak jeszcze bardzo wąski fragment zbioru (przede wszystkim miniatury kodeksów). Większość rękopisów można przeglądać tylko na czarno-białych mikrofilmach i zamówić następnie wybrane kolorowe fotografie konkretnych kart. Źródła do analizy wybierano więc początkowo na podstawie katalogu Polkowskiego, a uzyskane informacje weryfikowano, opierając się na późniejszych badaniach.

Podstawą do wykonania rekonstrukcji i formułowania wniosków zawartych w niniejszej dysertacji były prace analityczne i komparatystyczne dokonywane podczas kwerendy przeprowadzonej w archiwum kapitulnym na Wawelu. Aby odtworzyć jak najpełniejszy obraz katedralnej tradycji, poszukiwano jak największej liczby źródeł, zawierających określony typ repertuaru, co pozwoliło odtworzyć plan nabożeństwa,

¹⁶ Zbór liczący 228 manuskryptów podzielił na 8 sekcji: mszały: ms 1-10, pontyfikały: ms 11-25, brewiarze: ms 26-41, graduały, antyfonarze, kancjonały, śpiewniki: ms 42-61, Pismo Święte i komentarze: ms 62-83, *Ius Canonicum* (kodeksy prawnicze): ms 84-104, *Theologia* (kodeksy teologiczne): ms 105-139, *Homiliae et sermones* (kodeksy kaznodziejskie): ms 140-173, *Sancti Patres* (pisma ojców Kościoła): ms 174-189) *Dlugossiana*: ms 190-207, *Miscellanea*: ms 208-228.

¹⁷ Zob. J. Urban, *Biblioteka Kapitulna na Wawelu*, „Rocznik Biblioteki” 2017, s. 222.

¹⁸ *Ibidem*, s. 223-225.

¹⁹ Projekt digitalizacji realizowany przez NIFC nie objął jeszcze tej części zbioru.

²⁰ W tym rękopisy stanowiące podstawę źródłową niniejszej pracy: AKKK Ms 47 i 53.

a następnie zrekonstruować melodie stosowane w katedrze wawelskiej podczas opisywanej celebracji. Strukturę wawelskich Ciemnych Jutrzni porównano następnie ze strukturą *Officium Tenebrarum* sprawowanego w XV wieku w Rzymie, odczytanego z rękopisu *Breviarium Romanum* BUWr B 1937, zachowanego w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego.

Praca podzielona została na dwie części: część opisową oraz śpiewnik – kancjonał przygotowany z myślą o ewentualnych wykonawcach. Pierwszy rozdział części opisowej ma za zadanie przedstawienie Ciemnych Jutrzni w kontekście codziennego *Officium Divinum* sprawowanego przed soborem trydenckim oraz zaprezentowanie i uporządkowanie zasobu pojęć charakterystycznych dla tych celebracji. Ukazano więc w nim zarys historii oficjum, opisano formy liturgiczno-muzyczne, które je tworzą, księgi liturgiczne, w których jest zawarte, oraz sposób, w jaki było wykonywane. Następnie przedstawiona została charakterystyka tylko tych godzin kanonicznych, które tworzą *Officium Tenebrarum* (*Matutinum* i *Laudes*). Podsumowanie rozdziału stanowi tabela prezentująca szczegółową strukturę tego nabożeństwa sprawowanego w porównywalnym okresie w Rzymie, odtworzoną na podstawie wspomnianego wcześniej *Breviarium Romanum*. Drugi rozdział zawiera informacje na temat liturgii godzin sprawowanej w krakowskiej katedrze przed soborem trydenckim. Podano w nim informacje o wykonawcach codziennego oficjum katedralnego, o księgach liturgicznych, z których korzystano, i o katedralnym skryptorium, w którym księgi te powstawały, a także o rodzimych kompozycjach wprowadzanych do oficjum. Przedstawiono również cechy notacji muzycznej charakterystycznej dla rękopisów katedralnych z różnych okresów, sporządzono tabelę znaków (neum) występujących w poszczególnych manuskryptach oraz zestawiono je z ich współczesnymi odpowiednikami zastosowanymi w transkrypcji. W dalszej części rozdziału opisano źródła, na podstawie których dokonano rekonstrukcji Ciemnych Jutrzni, zaprezentowano tabelę z ich pełną strukturą oraz przedstawiono przebieg celebracji, porównując *Officium Tenebrarum* sprawowane w XV wieku w Krakowie i w Rzymie. W podsumowaniu części pierwszej przedstawiono wnioski z przeprowadzonych badań, uwzględniając zagadnienia, które udało się zbadać, a także wskazano pola do dalszych studiów.

Część druga została ujęta w formę śpiewnika i zawiera transkrypcję całego opisywanego wcześniej repertuaru na współczesną notację gregoriańską wzorowaną na *Editio Vaticana* (notacja neumatyczna kwadratowa na czterolinii). Zamieszczono tu również polskie tłumaczenia wszystkich tekstów Ciemnych Jutrzni.

Obie części dopełniają się wzajemnie i prowadzić mają do głównego celu, który przyświecał autorce pracy: świadomego wykonania przedstawionego repertuaru.

CZĘŚĆ I

ROZDZIAŁ I

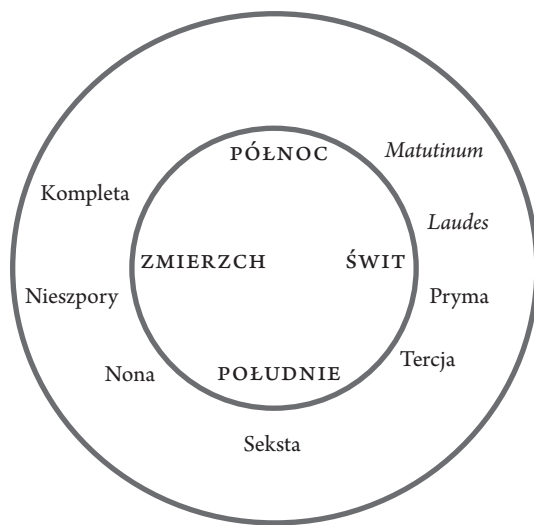
Kontekst historyczno-liturgiczny

Zagadnieniem przedstawionym w niniejszej publikacji są Ciemne Jutrznie sprawowane w katedrze na Wawelu w okresie późnego średniowiecza, przed reformą soboru trydenckiego. Stanowią one część *Officium Divinum*, czyli codziennej modlitwy Kościoła, sięgającej początków chrześcijaństwa i najważniejszej obok mszy świętej. Wyjątkowość *Officium Tenebrarum* na tle tego sprawowanego w inne dni roku przejawia się nie tylko w wykorzystaniu niezwykle dramatycznych tekstów, lecz także w ich surowej formie, nawiązującej do formy pierwotnego oficjum²¹. Zanim weszły w życie reformy soboru trydenckiego, w różnych regionach wykształciły się lokalne zwyczaje związane z celebrowaniem Ciemnych Jutrzni. Nabożeństwo stało się więc ciekawym połączeniem cech pierwotnego oficjum z późnośredniowiecznymi przejawami dramatyzacji liturgii i tradycjami lokalnymi konkretnych wspólnot. Ciemne Jutrznie z tego właśnie okresu sprawowane w katedrze na Wawelu stały się przedmiotem zainteresowania autorki niniejszej pracy. Dla zaprezentowania ich wyjątkowości zasadne wydają się umieszczenie ich w szerszym kontekście historyczno-liturgicznym, opis form, które tworzą oficjum, a także zaprezentowanie sposobu ich wykonywania.

²¹ Struktura Ciemnych Jutrzni ukształtowała się najprawdopodobniej ok. VI wieku, pierwszy jej zapis pochodzi natomiast z wieku VIII.

1.1. *Officium Divinum* przed soborem trydenckim

Najbardziej typowy średniowieczny układ dziennego cyklu *Officium Divinum* przedstawia się następująco:

Rys. 1. Dzienny cykl średniowiecznego oficjum. Rysunek własny na podstawie: J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 65

Korzeni *Officium Divinum* można doszukiwać się w tradycji judaistycznej z czasów Jezusa. Liczne fragmenty Ewangelii wspominają o modlitwie Chrystusa w świątyni, nocnym czuwaniu na modlitwie, udzielaniu błogosławieństw i odmawianiu hymnów. Trudno jednak dostrzec i opisać dokładniej relację pomiędzy kultem żydowskim a modlitwami pierwszych chrześcijan, ponieważ nie zachował się żaden żydowski modlitewnik sprzed IX wieku²². Pierwsi chrześcijanie byli Żydami, nie można więc oddzielić wpływu ich kultury religijnej na kształtowanie nowych obrzędów i modlitw, jednak chrześcijaństwo szybko rozprzestrzeniło się poza granice Palestyny, do miejsc o odrębnej kulturze, gdzie miejscowe zwyczaje miały wpływ na kształtujące się nowe praktyki religijne. Pierwsze gminy chrześcijańskie starały się przede wszystkim realizować Chrystusowy nakaz ciągłego trwania na modlitwie: „zawsze powinni się modlić i nie przestawać” (Łk 18, 1), spełniany o określonych porach dnia. Podstawę modlitwy stanowiły śpiew psalmów oraz lektura Pisma Świętego. Cała wspólnota uczestniczyła w modlitwie porannej i wieczornej, istniała również tradycja spotykania się na tzw. wi-

²² J. Harper, *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 34.

Bibliografia

I. Źródła

1. Źródła rękopiśmienne

A. Podstawowe

Antiphonarium, AKKK Ms 53.

Antiphonarium de tempore et de sanctis, AKKK Ms 47.

Breviarium Romanum, BUWr B 1937.

Cantionale Cracoviense, AKKK Ms 241.

Passionale, AKKK Ms 58.

Passionale, AKKK Ms 59.

B. Uzupełniające

Antiphonarium, AKKK Ms 42.

Antiphonarium, AKKK Ms 50.

Antiphonarium Benedictinum, A-Gu 29.

Antiphonarium de sanctis, AKKK Ms 52.

Antiphonarium Kielcense, PL-Kik Ms 1.

Cantionale, PAU 1706.

Horae Divinae, AKKK Ms 34.

Officia Tridui Sacri, Ms 34.

2. Źródła drukowane

Agenda ad uniformem ecclesiarum per universas provincias Regni Poloniae usum, Oss. XVI.F.4572
(*Agenda Powodowskiego*).

Godzinki i Ciemne Jutrznie na Wielki Tydzień, BCz. cim. 1189.

Liber horarum canonicarum secundum veram rubricam sive notulum ecclesiae Cracoviensis (Breviarium Cracoviense), AKKK RARA III 2657.

Rituale sacramentorum ac aliarum Ecclesiae caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum. [2] Altera pars ritualis, de caeremoniis ecclesiasticis (Rytuał Piotrkowski), UWB St-415.

II. Źródła wtórne

Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej ś. Wacława, [w:] *Monumenta Medii Aevii Historica*, Kraków 1874.

Liber Usualis, Turnai 1961.

III. Opracowania

Abraham W., *Pontificale biskupów krakowskich z XII w.*, Kraków 1927, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU*.

Ad Fontes Cathedralis Cracoviensis – recepcja rękopisu Missale plenarium AKKK Ms 3. Materiały pokonferencyjne, red. S. Ferfoglia, Kraków 2022.

Antiquitates musices in Polonia, t. 13: *Sources of Poliphony up to 1500. Facsimile*, red. M. Perz, Warszawa–Graz 1973.

Apel W., *Gregorian Chant*, Indianapolis 1958.

Augustyn św., *Wyznania*, X, 33 (PL 32, 799-800), tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1987.

Białkowski M., *Modalność chorału gregoriańskiego w świetle wyników badań w 2. połowie XX w.*, Poznań 2009, s. 109-143, *Studia Gregoriańskie II*.

Biszytyga J., *Officium Divinum od IV do XIII wieku*, „*Liturgia Sacra*” 2014, nr 2, s. 303-333.

Bodzioch B., *Śpiewy monodyczne Matutinum Tenebrarum w języku polskim po Vaticanum II*, Lublin 2015.

Boguniowski J.W., *Ordinarium Olomucense-Cracoviense. Studium Krytyczne*, „*Nasza Przeszłość*” 2001, t. 95, s. 5-27.

Brusa G., *Some remarks about the “Liber Ordinarius” ms. 51 in the Library of the Krakow Cathedral Chapter*, „*Pro Musica Sacra*” 2022, nr 20, s. 125-161.

Claire J., *Modality in western chant: an overview*, Cambridge 2008, s. 101-128, *Plainsong and medieval music*, Bd. 17.

Danielski W., *Agendy i kancjonały Katedry Krakowskiej na Wawelu*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 1977, t. 24, z. 4, s. 35-53.

Danielski W., *Ciemna Jutrznia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. 3, Lublin 1989.

Dobszay L., *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*, Front Royal 2003.

Dola K., *Liturgia Wielkiego Tygodnia w Katedrze Wrocławskiej w XV w.*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska*” 1979, op. 7, s. 179-215.

Dola K., *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku*, Lublin 1983.

Fedorowicz S., *Agendy Katedry Wawelskiej*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 2008, nr 90, s. 31-38.

Summary

Reconstruction of *Officium Tenebrarum* in the Wawel Cathedral in 15th century based on manuscript sources preserved in the Library of the Cathedral Chapter

This dissertation describes *Officium Tenebrarum* (Office of the Darkness) held in the Wawel Cathedral in 15th century. Celebrating *Tenebrae* has been common in Europe, however its structure varied between various places, based on local traditions. The structure was unified in 16th century by the Council of Trent, so local traditions disappeared afterwards. The Wawel Cathedral has been renowned for the beauty of its liturgical services, with special emphasis on liturgical music. This thesis aims to reconstruct all chants and customs of *Tenebrae* service as held in the Kraków Cathedral before the Tridentine reform.

The work is divided into two parts: a descriptive section and a chantbook prepared with potential performers in mind. The first chapter of the descriptive section aims to present the *Tenebrae* in the context of the daily *Officium Divinum* celebrated before the Council of Trent and to present and organize terminology characteristic of these celebrations. It outlines the history of the office, describes the liturgical-musical forms that comprise it, the liturgical books in which it is contained, and the way it was performed. Next, it provides a characterization of those canonical hours that constitute the *Officium Tenebrarum* (*Matins* and *Lauds*). The chapter concludes with a table presenting the detailed structure of this service as celebrated during a comparable period in Rome, based on the aforementioned *Breviarium Romanum*.

The second chapter contains information about the Liturgy of the Hours as celebrated in the Kraków Cathedral before the Council of Trent. It provides information about the performers of the daily cathedral office, the liturgical books they used, and the cathedral scriptorium where these books were produced, as well as the native compositions introduced into the office. It also presents the features of musical notation characteristic of the cathedral manuscripts from different periods, compiles a table of

signs (neumes) found in various manuscripts, and compares them with their contemporary equivalents used in the transcription. Further in the chapter, the sources used for the reconstruction of the *Tenebrae* are described, a table with their complete structure is presented, and the structure of the celebration is compared, examining the *Officium Tenebrarum* as celebrated in the 15th century in Kraków and Rome.

The conclusion of the first part presents the findings of the conducted research, addressing the issues that were successfully studied, and indicating areas for further research. The second part is a chantbook that contains a transcription of the entire previously described repertoire into contemporary Gregorian notation modeled on *Editio Vaticana* (square neumatic notation on a four-line staff). It also includes Polish translations of all the *Tenebrae* texts.

Keywords: *Officium Divinum*, *Officium Tenebrarum*, *Matutinum*, *Laudes*, Office of the Darkness, lamentations, liturgical music books, Gregorian chants, medieval music notation, Kraków, Wawel Cathedral, Lent, *Triduum Sacrum*, reconstruction

W książce *Rekonstrukcja Officium Tenebrarum w katedrze wawelskiej w XV wieku* na podstawie rękopisów zachowanych w Archiwum Kapitulnym podjęto zagadnienie Ciemnych Jutrznii sprawowanych w katedrze wawelskiej w XV w. Tradycja ich celebrowania sięga wczesnego średniowiecza i była powszechna w całym zachodnim Kościele. Przez stulecia w różnych regionach, także na ziemiach polskich, kształtowały się lokalne zwyczaje związane z ich sprawowaniem, ale większość z nich straciła swoje miejsce w liturgii wraz z nadejściem reform soboru trydenckiego. Celem książki jest przedstawienie przebiegu *Officium Tenebrarum* odprawianego w krakowskiej katedrze jeszcze przed reformą soborową, rekonstrukcja wszystkich śpiewów wykonywanych podczas tejże liturgii oraz przedstawienie ich w zapisie czytelnym dla współczesnego wykonawcy.

Pracę podzielono na dwie części: część opisową oraz śpiewnik – kancjonał przygotowany z myślą o ewentualnych wykonawcach.

„[...] publikacja wychodzi naprzeciw oczekiwaniom społecznym – w polskich kościołach obserwuje się bowiem coraz większe zainteresowanie tą zapomnianą formą celebracji tajemnic Wielkiego Tygodnia, która przez wieki miała swoje ważne miejsce i głębię teologicznych znaczeń. Obecnie w niektórych kościołach wraca się do odprawiania Ciemnych Jutrznii, ale zauważa się przy tym brak „bazy” w postaci historyczno-liturgicznego kontekstu celebracji. [...] Autorka z wielką starannością i pieczołowitością, na podstawie dobrze dobranych źródeł i prac komparatystycznych dokonała kompletnej rekonstrukcji liturgicznej, przygotowując grunt pod świadome wykonawstwo muzyczne. [...] Zależało jej na przygotowaniu pełnej współczesnej edycji śpiewów (wraz z komentarzami z rubryk) odczytanych lub odtworzonych na podstawie materiałów źródłowych.”

(z recenzji wydawniczej prof. dr hab. Marty Kierskiej-Witczak)

